

Ғ.М. Қарасаев¹, Н.С. Пұсырманов², Б.Б. Ақтайлақ³

¹тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты,
Қазақстан, Астана, e-mail: karasayev_gm@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

²PhD, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Астана,
e-mail: nurbekp89@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³тарих магистрі, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Астана,
e-mail: jastaban1992@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНА ДЕЙІНГІ САЯСИ, ӘЛЕУМЕТТІК, ШАРУАШЫЛЫҚТЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ РЕСМИ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада «Сибирский вестник» журналының материалдары негізінде қазақ қоғамындағы хан билігінің рөлі қарастырылады. Авторлар ХІХ ғасырда журналда жарияланған мақалалар мен жазбаларды талдап, хан билігі қазақ қоғамының бірлігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды институт болды деген қорытындыға келді. Хан билігі қазақ жерлерін сыртқы жаулардан қорғауда маңызды рөл атқарды. Хандар басқа мемлекеттермен одақ құрды, әскери жорықтар ұйымдастырды және қазақ халқын көшпенділердің шабуылынан қорғады. Сонымен қатар, хандар жоғарғы билік көзі ретінде қазақтар арасындағы дауларды шешті. Олар сондай-ақ қазақ қоғамында заң мен тәртіптің сақталуын қадағалады.

Мақалада хан билігі абсолютті емес екендігі де айтылған. Ол қазақ қоғамының салт-дәстүрлерімен шектелді. Хандар ру ақсақалдарының пікірін ескеріп, халықтың тілектерін тындауы керек еді. Мақала авторлары сонымен қатар ХІХ ғасырда хан билігі әлсірей бастағанын атап өтті. Бұл бірқатар факторларға, соның ішінде Ресейдің ықпалының өсуіне, қазақ ақсүйектері арасындағы ішкі жанжалдарға және дәстүрлі қазақ институттарының әлсіреуіне байланысты болды.

Кілт сөздер: хандық билік, басқару, қазақтар, қоғам, тарих, Абылай хан, Сибирский вестник.

Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (ХІХ–ХХІ ғғ.)» (ЖТН № BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды

Қарасаев Ғ.М. ¹, Пұсырманов Н.С. ², Ақтайлақ Б.Б. ³

¹доктор исторических наук, Институт истории государства МНВО РК, Казахстан, Астана.
e-mail: karasayev_gm@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

²PhD, Институт истории государства МНВО РК, Казахстан, Астана.
e-mail: nurbekp89@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³магистр истории, Институт истории государства МНВО РК, Казахстан, Астана.
e-mail: jastaban1992@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>
<https://orcid.org/0000-0002-6173-2286>

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО, СОЦИАЛЬНОГО, ХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХОВ ДО НАЧАЛА XIX ВЕКА В ОФИЦИАЛЬНЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается роль ханской власти в казахском обществе на основе материалов журнала «Сибирский вестник». Авторы анализируют статьи и заметки, опубликованные в журнале в XIX веке, и приходят к выводу, что ханская власть была важным институтом, который обеспечивал единство и стабильность казахского общества. Ханская власть играла важную роль в защите казахских земель от внешних врагов. Ханы заключали союзы с другими государствами, организовывали военные походы и защищали казахское население от набегов кочевников. Кроме того, ханы выступали в качестве верховных судей и разрешали споры между казахами. Они также следили за соблюдением закона и порядка в казахском обществе.

В статье также отмечается, что ханская власть не была абсолютной. Она ограничивалась традициями и обычаями казахского общества. Ханы должны были учитывать мнение родовой знати и прислушиваться к пожеланиям народа. Авторы статьи также отмечают, что в XIX веке ханская власть начала ослабевать. Это было связано с рядом факторов, включая рост влияния России, внутренние распри среди казахской знати и ослабление традиционных казахских институтов.

Ключевые слова: ханская власть, правление, казахи, общество, история, Абылайхан, Сибирский вестник.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Эволюция политических институтов и структур в истории Казахстана (XIX–XXI вв.)» (ИРН № BR21882308)

G.M. Karasayev¹, N.S. Pussyrmanov², B.B. Aktailak³

¹ doctor of historical sciences, Institute of State History of MNVO RK, Kazakhstan, Astana.

e-mail: karasayev_gm@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

² PhD, Institute of History of the State MNVO RK, Kazakhstan, Astana.

e-mail: nurbekp89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³ Master of History, Institute of History of the State MNVO RK, Kazakhstan, Astana.

e-mail: jastaban1992@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

HISTORY OF POLITICAL, SOCIAL, ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHS UP TO THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY IN OFFICIAL WRITTEN SOURCES OF THE XIX CENTURY

Abstract

The article examines the role of khan's power in Kazakh society on the basis of materials of the journal "Sibirsky Vestnik". The authors analyse articles and notes published in the journal in the 19th century and conclude that the khan's power was an important institution that ensured the unity and stability of Kazakh society. Khan power played an important role in the defence of Kazakh lands from external enemies. The khans concluded alliances with other states, organised military campaigns and protected the Kazakh population from nomadic raids. In addition, khans acted as supreme judges and settled disputes between Kazakhs. They also monitored the observance of law and order in Kazakh society.

The article also notes that the khan's power was not absolute. It was limited by the traditions and customs of Kazakh society. Khans had to take into account the opinion of the clan nobility and listen to the wishes of the people. The authors of the article also note that in the 19th century the khan's power began to weaken. This was due to a number of factors, including the growing influence of Russia, internal strife among the Kazakh nobility and the weakening of traditional Kazakh institutions.

Keywords: khan's power, rule, Kazakhs, society, history, Abylaykhan, Sibirsky Vestnik.

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)»

Кіріспе. Қазақ қоғамындағы ханның рөлі, жалпы билік институттарының қалыптасуы мен одан ары дамуы өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Еліміздің тарихындағы хандардың рөлі жоғары болғаны белгілі. Хандық билік дала демократиясының принциптерінде қалыптасты. Халқымыздың дүниетанымында хандық билікке қатысты, оның рөлі мен маңыздылығы жайлы нақты түсініктер қалыптасқан. Халық даналығы ханның қазақ қоғамындағы орнын дөп басып айтады: «Хан – шаңырақ, халық – уық», «Ханда қырық кісінің ақылы бар», «Халық қаласа хан түйесін сояды». Сондай-ақ, хандық биліктің дағдарысына байланысты: «Хансыз ел жетім», «Хан екі айтса, қадірі кетеді...», «Хан көп болса, жау көп» [1].

Ел басқарған хандар жайлы сан алуан деректер баршылық. Осы мақалада хандық билік және қазақ қоғамына қатысты XIX ғасырдың басында шығарылып келген «Сибирский вестник» атты журналда жарияланған мәліметтерді талдаймыз. «Сибирский вестник журналы» 1818-1827 (1825 жылдан бастап «Азиатский вестник» атанған) жылдар аралығында Санкт-Петербург қаласында шығып тұрған. Журналдың бас редакторы әрі авторларының бірі Г.И. Спасский болды. Журнал беттерінде қазақ тарихына қатысты құнды деректер жарияланып тұрды. Оның сандарынан көптеген ғасырларды қамтитын, тіпті сонау Шыңғысхан дәуірінен бастау алатын қазақ қоғамындағы орын алып келген саяси, қоғамдық өзгерістер, ескі шежірелер, тарихи ескерткіштер, елді мекендер, жер-су аттары, түрлі халықтардың өмірі, әдет-ғұрыптары мен шаруашылығы, БатысЕуропа, орыс саяхатшылардың экспедициялары және олардың қорытындылары, т.б. туралы деректерді табуға болады. Бұл деректер қазірде өзінің маңыздылығын жоймай келеді. Г.Спасский басшылығымен шығып отырған журнал көптеген тарихи тақырыптардың тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізілуіне мүмкіндік берді [2]. Ресей тарихнамасына қазақ халқының тарихы мен билік институттарына қатысты алғашқы мәліметтерді де осы журнал беттерінде берілген еді.

Осындай маңыздылығына қарамастан, журнал мен оның редакторының еңбектері толыққанды зерттелген деп айту қиын [3].

Мақсаты. «Сибирский вестник» журналындағы қазақ қоғамы мен билік институттарына қатысты деректерге талдау жасау.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің негізгі дереккөзі Г.И. Спасский шығарған журналдағы хан билігі мен қазақ қоғамының мәселелерін қамтитын ғылыми мақалалар болып табылады. Мұнда күшті хандық биліктің көрінісі ретінде Тәуке хан мен Абылай ханның басқарған заманы, сонымен олардан кейінгі хан билігінің әлсіздігі жайды да қызықты деректерді табуға болады.

Зерттеуде келесі әдістер қолданылды: деректерді талдау, тарихи-жүйелілік, тарихи салыстырмалы әдістер.

Нәтижелерді талқылау. Қазақ халқының қалыптасуы, қоғамдық құрылымы, шаруашылықтық, әлеуметтік дамуының тарихына арналған зерттеулер XIX ғасырдың басында жүйелі түрде жариялана бастады. Атап айтқанда осы мерзімдегі Ресей империясының барша қазақ жерін, соның ішінде оның шығысы, Алтай аймағын жаулауының тарихын жазып, бұл істің отарлаушылар үшін маңызын насихаттап келген «Сибирский Вестник» журналында көрсетілген тақырыпқа арналған бірнеше зерттеулер шықты.

Сондай зерттеулердің бірі 1820 жылғы тоғызыншы санында тарихшы Г. Спасскийдің «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды (Ұлы, Орта және Кіші Ордалардың қырғыз-қайсақтары – авт.)» атты ғылыми еңбегін келтіруге болады [4]. Мұнда автор XVIII ғасыр көлеміндегі қазақ қоғамындағы аса белгілі тұлға, халқының бостандығы, жерінің тұтастығы жолында саясаткерлік, қолбасшылық, диплома-тиялық қызметін барынша көрсеткен, осы арқылы жұртынан қолдау тауып, ұрпағының мақтанышына айналған Абылайдың қазақ елінің ханы болып сайлануынан нақты да құнды деректер жариялаған.

Мұнда Григорий Спасский Абылайдың хандық билікке ие болуы жайлы деректер келтірген. Ғылыми мақалада 1779 жылы Ресей жағы Орта Орданың нағыз ханы ретінде Абылай сұлтанды танығандығы жазылған. Сондықтан оған арналған құрмет белгілерін тапсыру үшін оны Әулие Петр қамалына шақыру көзделді. Осы мақсатпен оған аудармашы мен 40 әскери адамнан тұратын шенеунік жіберілген. Алайда Абылай бұған дейін қазақ халқының арасында үлкен құрметке ие болып, өз халқының тарапынан хан болып сайланғандықтан Әулие Петр қамалына барудан бас тартқан. Бас тарту себептерінің бірі ретінде Қытай сарайының Абылайды хан ретінде тануы да көрсетілген [4, 116 б.].

Бұл жерден аңғаруға болатын бір жайт бар. Қазақ хандығы Ресей империясымен тығыз байланыстар орната бастаған XVIII ғасырда хандық биліктің лигитимділігінің екі жолы пайда болып отыр. Біріншісі, дәстүрлі жол – биліктің көзі халық ретінде қазақтардың өздері сайлаған хан болса, екінші жол, жаңа құбылыс – хандық билікке сыртқы күштердің тарапынан (Ресей, Қытай) ие болу.

Хандыққа сайлаудың ғұрыптары да келтірілген. Орыс зерттеушілері үшін бұл хан сайлау дәстүрі ерекше қызығушылық туғызып отырған. Г.Спасскийдің еңбегінде бұл егжей-тегжейлі баяндалған. Абылайды хан ретінде сайлаудың себептері де айтылады. Қазақтардың Абылайды хан қылып сайлау рәсімі жайлы: «...аталған іс әр болыстықтардан шақырылған сұлтандар мен старшындардың, сонымен қатар аса мол жиналған қарапайым халықтың қатысуымен өткізілді. Кілемдер мен киіздер жайылып, оларға қатысушылар дәрежесі және беделдеріне қарай үш, төрт қатардан отырды жәнеде осы жиналғандардың ортасындағы жұқа ақ кигізге Абылайдың өзі жайғасқанда барлығы оны ержүректігі және білгірлігі үшін жаппай мақтап, 1755 жылғы қытайлардың қалмақтарды Жоңғариядан ығыстыруына ықпал етуін, сонымен одан кейін 1771 жылғы Ресейден қашу кезінде оларды талқандағандығын және көпшілігін тұтқынға алғандығын баяндады» [4, 117 б.].

Хан болып сайланған Абылайды ел арасында үлкен беделге ие ру ақсақалдарың (старшындар) төртеуі орнынан тұрып, оны бастан жоғары көтереді. Кейін жиынға қатысушылардың барлығы осыны қайта-лайды; Абылайдың үстіндегі бағалы киімдерін шешіп, оны ұсақтап жыртып, өзара бөліп алады. Барлығының соңында үлкен қалайы табақтарға ұсақ бөлшектенген ет беріліп, Абылай кейбіреулерінің аузына өз қолымен ет асатты, одан кейін барлығына қымыз берілді [4, 118]. Г. Спасский бұл хан сайлау ғұрыпының мызғымас тәртібі екендігін айтады.

Хандық билікке жетудің екі жолы қалыптаса бастағанын жоғарыда айтқан едік. Сондай мысал ретінде келтіруге болатын жайт келесідей болды: «Абылай хан болып сайланғаннан кейін Үлкен Орданың бұрынғы ханы Барақ ханның баласы Дайыр сұлтан 1781 жылдың 21 маусымында Орынбор губернаторы-на Абылайдың хандық дәрежеге адал жолмен келмегендігі, бұл лауазымның өзіне лайық екендігі туралы хат жазып, әкесінің әйгілі тектен, атап айтқанда, Тұрсынханнан, ол барлық қырғыздарды және Ташкентті билеген Шығайдан, ол әрқашан Ресейге адал болып келген Барақтан тарайтындығын көрсеткен. Алайда оның бұл өтініші Абылайдың бүкіл Орта Орда тарапынан хан болып сайланғандығынан орындалмай-тындығы мәлімденді [4, 118-119 бб.].

Г. Спасскийдың осы жазбасында нақты анықтамалар негізінде Тәуке ханның қызметі сараланып, «Жеті Жарғы» заңдар жинағына талдау берілген, XVIII ғасыр соңындағы бұл ереженің қазақ қоғамындағы алған орнына тоқтаған, жекелеген баптарынан мысалдар келтірілген. Халық пен билеушілер арасындағы қатынастың орны айқындалған. Яғни, оның баяндауынша: «...Қырғыз халқы өздерінің жалпы келісулері арқылы Тәуке сұлтанды хандары ретінде мойындап, қырғыздардың Үлкен Орда, Орта Орда, Кіші Ордалары өздерінің бас билерін: Үлкен Ордада Төле биді, Орта Ордада Қазбек биді және Кіші Ордада Айтеке биді сайлады. (Тәуке, - авт) осы аталған билермен қырғыздар арасындағы үнемі орын алып келе жатқан дауларды болдырмау мақсатында (бұрын да қырғыздарда болған) төмендегі ережелерді бекітті. (Онда көрсетілгеніндей,-авт.):

«Егер де кімде-кім адамды өлтіретін болса, қанға қанмен өш алынады, немесе өлтірушінің барлық туыстары 200 жылқыдан құн төлейді,

Ер адамның денесіне қамшымен, таяқпен т.б. нұқсан келтірсе немесе жара түсірсе өзара келісім бойынша малмен айып төлейді, немесе қамшымен сабауға, жара салу арқылы осындай жазамен жауап беріледі, ал егер малмен құн төлейтін болса, кісі өлтірушінің барлық туыстары осы төлемге қатысатын болады.

Егер де әйел жынысты адамды қорласа немесе күшпен онымен қатынас жасайтын болса (блудодеяние) ол адам өлтіріледі немесе қорлық жасағандығы үшін 200 бас жылқы құн төлейтін болды.

Кімде-кім түйе ұрлап, ұрлығы ашылатын болса, ұрланған түйе үштен, үш рет есептегенде тоғыз түйе және бір қызметшісімен қайтарылатын болды. Егерде одан көп ұрланатын болса да осылай есептелді.

Жылқы ұрлағандығы үшін де үштен тоғызға дейін жылқы және бір түйе төлейтін болды. Егерде одан көп ұрланатын болса жоғарыдағыдай есеппен төленді.

Ірі қара мал ұрлағаны үшін үштен үш рет тоғыз бас және бір түйемен қайтарылатын болды.

Ұсақ малды ұрлағаны үшін де осындай талап бойынша айып төленіп, қосымша бір жылқы берілетін болды.

... Түйе немесе жылқы ұрлағандар өз кінәлерін мойындағанда немесе бұл ұрлық төрт куә арқылы ашылғанда басқаларға қорқыныш әкелу үшін өлтірілетін болды.

... Тәуке ханның кезінде аталған ереже ешқандай да бұзылмастан барынша әділдікпен орындалды және халық арасында тыныштық пен сабырлық орнады.

...Қырғыз-қайсақтар өздерінің хандары мен сұлтандарына, т.б. билеушілеріне ешқандай да салық төлемейді. Алайда Абылай хан ғана белгілі болғанындай салық немесе алымды Атығай, Қарауыл және Қанжығалы болыстықтарынан, ал кейде тағы да басқа алыс орналасқандардан жылқымен, ірі қара малымен және қоймен, алайда аз мөлшерде ғана алатын болған» [4, 129-131, 132,140 бб.].

Г.Спасский алғашқы орыс зерттеушілерінің қатарында қазақ халқының шығу тарихына, территория-сының қалыптасуына, шаруашылықтарына, салт-дәстүрлеріне, тұрмыстық ерекшеліктеріне, т.б. кеңінен талдау жасап, өзіндік тұжырымдама жасаған. Атап айтқанда оның: “Егер де көптеген өркениетті халықтардың шығуы туралы нақты жауаптар болмаса немесе аңыздарға айналып кететін болса, жартылай тағы, ауыздықтаусыз, бос жатқан далада көшіп, жалғыз ғана мал шаруашылығымен, аң аулау және тонаумен айналысатын қырғыз-қайсақтар туралы не айтуға болады?”

Әбілғазы хан оларды Христос туғанға дейінгі 300 жыл бұрын өмір сүрген Оғыз ханнан тараған, тұрған жерлері Икар немесе Икрам өзендері мен Енисейдің жоғары ағысы болған монғолдардың ұрпағы деп есептейді [4, 72 б.].

...Басқа татар жазушылары бұған керісінше қырғыздардың өздерінің өмірге келуін інілері Будуйчар, Қайынчар және Чалчуттардың өшпенділіктеріне орай өзінің үш жерлесімен Қара тауға немесе Буруттар деп аталған қара немесе жабайы қырғыздарға кетіп өзінің жаңа қонысын шешесіне ғана айтқан Шыңғысханнан тарататындығын жазады. ...Осында келуімен оны хан етіп сайлады, шешесі отанына қайтуды сұрағаннан кейін ол бұл халықты 12 болыстыққа бөліп, әрбіреуіне мөр басу және қол қою үшін тамғадан белгіледі. Шыңғысхан бастау берген кейбір болыстықтар, атап айтқанда: қыпшақ, кіргеш, матай және тамғалары басқа чалчуттар қазіргі күнге дейін өз есімдерін сақтаған [4, 73 б.].

Шыңғысхан өз иелігін балаларына бөлген кезде Цуци немесе Жошы Үлкен және Кіші Бұхараны, Қадай (Шағатай,-авт.) Үндістанды, Керей (Угедей,-авт.) Арал өңірін, Теони немесе Таян (Төле,-авт.) Түркістан қаласын алып, Төленің ізбасарлары кезінде Түркістан қаласында өзара бақталастық орнады, нәтижесінде 10000-ға жуық оның тұрғындары өз отандарын тастап, дала арқылы сол мерзімде ешкім де қоныстанбаған Кубань, Доннан ары Түрік деген атаумен белгілі Прут және Сырет өзендері маңайларын қоныстанды. Осы сапары кезінде Есіл (Ишим) деп аталатын өзен жағалауында жылқы табыны жоғалып, оны іздеуге үш ер және екі әйел бөлінді, олар табынды тапқандарымен алға кетіп қалған жолдастарын қуып жетуді үміт етпей, осы өңірде мәңгілікке қалуды шешті. Бұл жерде олар «қашқын» немесе «адасушылар» мағынасын білдіретін “қазақ” атауын алды, алайда маңайындағы татарлардың әйелдері мен балаларын ұрлау, сонымен қатар әртүрлі қашқын адамдарды өздеріне қабылдаулары арқылы сандары көбейіп, оның отыз үш болыстыққа бөлінуі іске асырылды және Түркістан ханы Жәнібектен тараған балалары, туыстарының бірі кейін өзеннің есімі соның атауын алған және осы күнге дейін аталып келе жатқан Есімді билеуші етті [4, 74 б.].

...Ұрпақтары арқылы мұрагерлік негізінде мазмұны осы күнге дейін сақталып келе жатқан деректер негізіндегі қырғыз-қайсақтардың өздерінің айтулары бойынша олар Алаты деп аталатын Сібір татарларынан тараған. Ұзақ уақыт бойы татарлармен бір халық ретінде өмір сүрген, алайда кейін өзара келіспеушіліктің себебінен бөлініп, сұлтандар билігіне бағынған, олардың ішінен “Алаш” аталатыны барлығының басқарушысына айналды, бірақ та өзінің тойымсыздығы және атаққұмарлық әрекетіне орай билікті сақтай алмады. Оның назары осы мерзімде тұрғындарының байлығы, өндірісінің дамуымен белгілі болған Бұхараға ауды. Аталған елге бірден шабуыл жасауға әскерлері болмаған Алаш өз жоспарын үш жүз іріктелген жауынгер арқылы іске асырып, үйіне мол байлықпен қайтуды жоспарлады, бірақ та оның бұл іске асырылуы мүмкін емес жоспары орындалмады. Бұхаралықтар оны талқандап, барлық қалған жауынгерлерімен тұтқынға алып, осында ол алдымен өзінің бағыныштыларын орналастырды, ал одан кейін жауынгерлерін өзі билікке келгенге дейінгі мекендеген жерлерінде үш үлкен қосынға немесе Ордаға немесе оларды Үлкен, Орта, Кіші ұлыстарға бөлді [4, 77].

Алаш қайтыс болғаннан кейінгі көптеген жылдардан соң бұрынғы тұтқындардың саны молайып, Орта Ордадан шыққан Дайыр Қожа өзіне қарасты адамдардың үлкен бөлігін жат биліктен құтылуға көндіріп, олармен бірге Ор өзенінің жағасына кетті. Аталған қашқындар оны өздерінің ханы етіп, оларды шеберлікпен және ақылмен басқара білді. Дайыр Қожа қайтыс болғаннан кейін билікке мұрагерлік арқылы Қара Қожа келіп, иелікті бес балалары: Арғын, Найман, Қыпшақ, Уақ және Керейдің арасында бөлді, олардың есімдері жекелеген қырғыз болыстықтары атауларында ... осы күнге дейін сақталған.

Қырғыз-қайсақ ... олардың тілдерінде ешқандай мағына бермейді, оны талдай келе төмендегідей тұжырым жасауға болады: «Қыр» - дала, «гыз» - адам, «қай» - кім, «сақ» - сақ, яғни даланың сақ адамы.

Рычков татар тарихшыларына орай қырғыздардың Орта Жүзі (руларының негізі, - авт.) соның ішінде Оғыз хан кезінен өмір сүріп отырған және Шыңғысханды билеуші еткен наймандарды көне заманнан келе жатқан 4 тарауға бөліп, олардың барлығын мықты және бай деген тұжырым жасайды. Бұл тұжырымды «наймандар ерте мерзімнен Қарақұмды мекен етіп, Шыңғысхан кезінде оларды Таян хан басқарған ең

көне және бай» деп көрсеткен Әбілғазы бекіте түседі» [4, 78], - деген деректері қазақ жұртының халық ретінде қалыптасып, дамуы, алғашқы мекендері туралы тұңғыш айтылған жобалардың бірі болып табылады.

Г.Спасский одан ары: «Сібірді орыс қаруымен бағындыру кезінде қырғыз-қайсақтар немесе сол кездегі атауы Қазақ Ордасы біріншіден Ишим (Есіл,-авт.) өзенінен және де қазір осындай атаумен аталатын қаладан Қорған қаласы орналасқан Тоболға және Тары өзеніне дейінгі, екіншіден, Енисейдің жоғары ағысынан оның жағалары арқылы Абакан, Үйбат және Июсамға, үшіншіден, Албазин немесе Джалин мұнарасынан басталатын Ертіс өзенінен Сарысу өзені мен Түркістан қаласына және Арал теңізінен Ембі өзеніне дейінгі жерлерді мекен етті.

Сібір тарихында қырғыздардың, әсіресе Енисейдің жоғары жағында тұратындардың тұрақсыздығы, қатігездігі және жаугершілігі туралы мысалдар мол. Олар қоныстанушылар селенияларын, острогтарды тонауға ұшыратты. Тұрғындарды өлтірді, тонады, күйзеліске ұшыратты, кей кездерде өздерінің шапқыншылықтарымен Томск, Кузнецк және Красноярск қалаларын әбігерге салды, бірде Ресей құрамына өтіп, салық төледі, келесіде қайтадан шықты, ...олардың осындай тарихы 17 жүз жылдықтың жартысына дейін созылды.

...Аталған қалалардың мұрағаттарында ешқандай да күдіксіз Енисейдің жоғары аңғарындағы көшіп жүрген, алайда Сібір тарихына енбеген қырғыздар туралы көптеген мәліметтер орын алған, атап айтқанда Кузнецк қаласының мұрағаттарындағы 7184 (1676) жылғы бір көне бумада олар туралы төмендегідей жаңа мәліметтер бар: «1. Қырғыздар өздерінің княздары Ярпашканың бастауымен жаңадан салынған Абакан острогына шабуыл жасады; 2. Қара қалмақтардың тайшасы Шокур монғол лоджанымен бірге қалмақ тайшасы Кегенді талқандап, ол жерін тастап Туваға қашты, сонымен бірге қырғыз княздары Ярпашка мен оның әскерлері де талқандалды, 3. Кеген тайша Шокур тайшамен Үсір тұқанға қарсы соғыс аша отыра өзімен бірге қырғыздарды қосшы еткен, алайда олар өз жеріне қайтып оралған». ... олардың одан арғы тағдыры туралы ешқандай мәліметтер алынбады.

... 18 жүз жылдықтың басында қырғыздар тағы да пайда болды, алайда олар Енисейді мекендегендер емес, Оңтүстік Батыс Сібірді, соның ішінде Ертіс, Тобол, Есіл жағалауларын қоныс етушілер болды» [4, 79-80,81,82], - дей келе Батыс Сібір, соның ішіндегі бүкіл Алтайды ата-қоныстары еткен өзара тамырлас қазақтар және қырғыздардың XVII-XVIII ғасырлар көлеміндегі тарихынан анықтамалар жасайды.

«Ертіс жүйесі қамалдары, соның ішінде Ямышево қамалын негіздеу кезінде ... қырғыздар ресейліктерге көптеген рет шабуылдар жасады; алайда үнемі тойтарыс алып отырды. Нәтижесінде олар Сібірдегі Ресей территориясынан толығымен аластатылып, Ертістің арғы жағына кетуге тиіс болды, аталған өңірдегі тұрғындарға көрсеткен жәбірлері мен тонаулары үшін олардың 10 шақырымға дейін келулеріне тиым салынды. Алайда тиым салуға қарамастан олар жылқы табындарымен шекараға келіп, ... тұрғындардың үйлері мен шөптерін өртеді, жиналған астықты улады. Осыған орай Ресей тарапынан жіберілген әскери командалар олардың шабуылдарын тоқтатып, далаға қайтарып отырды, ал ұрлық пен тонаулары үшін дене жазаларын қолданды [4, 82-83].

Сонымен қатар Сібір шекара жүйесі меңгерушісі генерал-майор Станиславскийдің ұсынысы негізіндегі Мемлекеттік Сыртқы істер Коллегиясының 1771 жылдың 16 маусым күнгі жарлығы бойынша қырғыздардың Ертіс өзені арқылы егер де олар селениялар және үлкен жолдардан алыс қашықтықта орналасса, сонымен бірге тұрғындарға қысым көрсетпейтін болса жылқы табындарымен өтулеріне рұқсат берілді.

...1788 жылдың 15 шілдесі, 1797 жылдың 30 қыркүйегіндегі және тағыда басқа бекітілген ережелер негізінде қырғыздарға Ресей шекарасының ішіне орналасуларына рұқсат етіліп, қазіргі күні тоғыз мыңға жуық ер кіндікті адамдар әйелдері, қыздары және жасы кіші балаларымен қоныстандырылды.

Қалдан Церен бастаған қалмақтардың Шағанобадан Ертіс арқылы Нор-Зайсанға дейін созылған Жоңғар территориясынан шығарылуына орай қырғыздар өз территориясын Ембі өзенінен Ілеге және Ертістен Сырдарияға және одан ары қарай таратты» [4, 84-85], - деп көрсете келе зерттеуші Батыс Сібір, Алтай өңірін отарлаудың басындағы орыс-қазақ, сонымен қатар сол мерзімдегі қазақ-жоңғар қағынастарынан мағлұматтар береді.

Г.Спасский осы шолуында XIX ғасыр басына дейінгі Батыс Сібір, Алтай өңірін толығымен мекендеген қазақтардың Орта жүзі руларына сипаттама жасап, қоныс еткен жерлерін көрсеткен. Оның жазуынша: «Найман руы 6 бөлікке бөлінген, 35000 жанұядан тұрады, Оларды Қытай үкіметінен «Вань» атағын алған сұлтан Қамбаба басқарады. Негізгі көшетін жерлері Қытай шекарасындағы Құжан қайнақтан Ертіс арқылы Тарбағатай таулары.

... Жеті ағайынды Иса-керейлер 8000 жанұяны құрайтын 3 бөлімнен тұрады. Басқарушылары Дүсімбек, Өмір және Баяшбаш билер. Жазда Еселі өзені мен Жайылма көлі, қыста Ертіс маңайын мекендейді.

... Арғындар 11000 жанұяны құрайтын екі бөлімнен тұрады. Орта Орданы хан Уәли Аблаев, старшындар Құлбек, Байжігіт, Ақан би және Шауыпкел батыр басқарады.

Жаз бен қыста Есіл және Еселі өзендері аралығын, Көкшетау және Мұқшағау таулары және Үшқұндақ, Үшбірлік және Қылшықты өңірлерін мекендейді.

Құрамында 3000 жанұясы бар 4 бөліктен тұратын қыпшақ руы. Басқарушылары старшындар Мәметек пен Есмұрат. Жазда Тобол, Аят өзендері мен олардың сағаларында, қыста Степной қамалынан Троицк арқылы Усть-Уй қамалына, Ой өзені арқылы Тоболға дейінгі жерлерде және осы қамалдардан басталатын далада көшіп жүреді.

Керей руы 4000 жанұядан тұратын 4 бөлікті қамтиды. Басқарушылары старшындар Балықбай, Дайын және сұлтан Естаяқ Рүстемов.

Жазда Есіл өзенінің шығыс өңірін, қыста Звериноголовск және Преснегорковск қамалдары маңайы, сонымен бірге Убаған өзені аңғарындағы далада көшіп жүреді» [4, 88- 92].

Г.Спаскийдің: «Қырғыз-қайсақтар ...денелері келбетті, мықты және үнемі ат үстінде болатындықтан да аяқтары қисық. Негізгі бет-бейнесін алғанда ерлері мен әйелдері өзара ұқсас, ... өте әдемілері де кездеседі. Олар өркөкірек және тез ашуланады. Қырғыздар өздерімен қатар көшіп жүрген халықтармен салыстырғанда ержүрек және қырағы. ... басқалардың өздеріне көрсеткен қаталдығы мен реніштеріне қарамастан қырғыздар арасындағы қонақжайлылық кеңінен орын алған қасиет болып табылады.

Ешбір қырғыз қандай алыс сапарға шықпасын өзімен бірге ешқандай да тамақ қорын алмайды. Әрбір кездескен жерінде барынша мол қонақасыға, тіпті бұрын ешқашан таныс болмаса да барлық сияпатқа кездеседі. Олар әрбір жолаушыны өздерінің туыстарындай қарсы алып, қонақты ғана емес, басқа жақын ауылдардан келгендерді де ешқандай ақысыз ең жақсы тамақтарымен күтеді. Ал оның (жолаушының,- авт.) міндетіне қожайынға және барша жиналған қонақтарға қайда болғанын, не көргенін, не естігендігін айту болып, оның хабарын бірден әркім өз ауылына, ошағына жеткізеді, осылай бүкіл халыққа тарайды. ... Бір-бірімен кездескенде қонақтар құшақтасып амандасады.

Қырғыздардың аспан астындағы таза ауамен дем алуы, алаңсыз және қарапайым тұрмыстары олардың денсаулықтары мен ұзақ өмір сүрулеріне жағдай жасайды. Олардың көпшілігі жүз және одан да көп жасқа дейін денесінің қуаттылығы мен мықты есте ұстау, жақсы көру қабілеттерін сақтап, осы мерзімге дейін атқа мінеді» [5, 141,142,144-145,157,160], - деген анықтау-лары халқымызға батыс, орыс зерттеушілері тарапынан берілген ең алғашқы шындық негізіндегі сипаттамалар болып табылады.

Ғалым шығармасында XIX ғасыр басындағы қазақтардың, соның ішінде оның Орта жүзі руларының дәстүрлеріне, шаруашылық түрлеріне талдау берген, сыртқы сауда қатынастарын, оның көлемін, барысын баяндаған. Оның жазуынша: «Сиверс қымызды емдік қасиеті бар аса қасиетті дәрілік сусын деп есептейді. Ол өзі куә болған екі мысал келтіреді. Белгісіз ауруға шалдығып, сүйегі ғана қалған бір мырза ешқандай да белгілі дәрілер көмектесе алмай, екі ай қымыз ішуден денсаулығын түзеп, беттерінде қызыл шырай пайда болды.

Екінші мысал – 2,5 жыл бүкіл денесіне қышыма қотыр шығып ауырған жас жігіттің ешқандай да дәрі пайдаланбай, қымыз ішкеннен кейін ғана жазылғандығын көрген.

... Әр жанұяның әл-ауқаты жылқы, түйе және ірі қара малдарының санымен анықталады. 20-дан 50-ге дейінгі жылқы, осының жартысындай көлемдегі өгіздері мен сиырлары, 100-ден қой және ешкілері, сонымен бірге бірнеше түйелері барлар орташа ауқатты деп есептеледі. Кейбір айтулар бойынша – ауқатты, әсіресе Орта Орданың саны мол және бай қырғыздары 5000 жылқы және 300-ге жуық түйе, 3000-нан 4000-ға дейінгі ірі қара, 20000-ға дейінгі қой және 1000 ешкіден тұратын мал табындарын ұстайды.

...Сібірдегі көшпенді халықтардың ешқайсысы егін шаруашылығымен айналысуда қырғыздармен теңесе алмайды. Олардың енбекқорлығы құрғақ құмды жерді өнімді өңірге айналдырды. Олар негізінен алғанда егістік жерлерді өзендер жағалауларынан таңдап, жаңбыр суының аздығына қарамай, шағын арықтар қазу арқылы суды егіске жеткізеді. ... Сондықтан да қырғыздардың егін шаруашылығы назар аударуға тұрарлық.

... Қырғыз-қайсақтар Ресеймен, Қытай, Бұхара, Хиуа және Ташкентпен сауда жасайды. Олардан біз мануфактураға қажетті шикі немесе өңделген тауарлар аламыз; ал қырғыздар өздеріне қолайлы, қарапайым тұрмыстарына қажетті кез келген және қымбат бұйымдар алады. Қырғыздар үшін негізгі сауда орындары Орынбор, Троицк, Петропавловск, Омбы, Семей және Өскемен қамалдары. Олар мұнда жылқы, ірі қара, қой малдарын, сонымен қатар түйе жүнін, ешкі түбігін, өңделмеген тері, елтірі, ... тұлып, кигіз, т.б. әкеліп, оларды матаның түрлеріне, әртүрлі жібек және мата бұйымдарына, темір, шойын қазандар, тағандар, ... қақпан, т.б. ауыстырады.

Шекарадағы Қытай қалалары Шәуешек және ... Құлжаға қырғыздар жылқы, өгіз, және қой әкеліп, күмістен жасалған заттарды, жібек бұйымдарын, ағаш ыдыстарын алады. Қытайлар сауда жасауға келген қырғыздарға аса қатал қарайды, оларды ешқандай жағдайда да қалалардың ішіне кіргізбейді, әкелген малды тексеруден өткізіп, бағасын анықтағаннан кейін ғана қажетті тауарларын жібереді. Заң жолымен белгіленгендіктен әркім өзімен әкелінгендерге қанағат етуге тиіс және басқа тауар немесе оны молынан алуды сұрауға құқығы жоқ.

... Бұхаралық немесе хиуалықтар, ташкенттіктер қырғыз ауылдары арқылы Орынбор және Ресейдің тағы да басқа қамалдарына өткен кезде қырғыздар жүк таситын түйелер және союға арналған ірі қара малдарын қаруға, сауытқа, киімге және маға бұйымдарына ауыстырады. Қырғыздардың өздері де жиі аталған қала тұрғындарымен, әсіресе бұхаралықтармен сауда жасау үшін олардың ең негізгі қаласы Бұхараға барады» [5, 175, 179-180, 182-183, 185,188].

«Сибирский Вестник» журналының көрсетілген жылғы санындағы Г.Шангинның «Извлечение из описания экспедиции, бывшей в киргизской степи в 1816 году» [6] атты шолуда қазақтардың арасындағы берік орын алған хандарға көрсетілген құрмет туралы баяндалған. “Осыдан отыз бес жыл бұрынғы уақытта, - деп жазады Г.Шангин аталған тұрғыда, - хандар қырғыздарды ата-бабаларының ауызша болғанымен де әділ заңдары арқылы жеке басқарды. Ол мерзімде әркімнің ешкімнен де тәуелсіз, өз қажеттеріне жеткілікті мүліктері болды, болымсыз ұрлық, аздаған теріс әрекеттері үшін өлім жазасына кесілді» [6, 84-85, 87].

Г.Шангиннің жазуынша: «... Хандар енді қылмысқа қарсы заңдылықты қаталдықпен орындата алмады. Олардың өздері сияқты қырғыздар үшін де заңның орындалмауы белең алды. Хандар билік-терінен айырыла бастады.

... Қырғыздар осы күнге дейін өз естерінде өткен хандарына деген аса құрметтерін сақтап келеді. Олардың хандарының, тағыда басқа билеушілерінің тарихы ... біздер үшін аса бағалы және сабақ аларлық» [6, 113].

Г.Шангин алдында көрсетілген жазбасында сол мерзімдегі жергілікті қазақтардың малдарының молдығына ерекше назар аударған. Оның: «5 тамыз күні экспедиция Нұраның сол жағалауы арқылы 4000-ға дейінгі түтіннен тұратын қырғыздардың әр болыстықтарының ауылдары арқылы сапарын жалғас-тырды. Жолдың екі жағынан қырғыздардың екі жынысты көп санды адамдары кездесті. ... Алдындағы биіктікте есепсіз мол жылқы, ірі қара малы мен қойлар көрінеді» [7, 91], - деген анықтамасы осыған дәлел болады.

«Сибирский Вестник» журналының келесі санында [8] Батыс Сібірдің негізгі тұрғындары – қазақтар мен қырғыздардың жерлерін ресейлік отарлауға қарсы алғашқы азаттық қозғалысының барысы, көлемі туралы құнды деректер келтірілген. Онда жазылғанындай: «Сатқын қырғыздар – ...бұл жерде сол мерзімде (XVIII ғасырдың соңында,-авт.) Енисейдің жоғары ағысында көшіп жүрген, сонымен бірге Сібір тарихындағы Красноярск, Томск және Кузнецк уездерінде өздерінің жорықтарымен белгілі. Қазір олар аталған жерде жоқ. Олардың бір бөлігі қырғынға ұшырап, келесі бөлігі Алтай тауының оңтүстік өңіріне қоныс аударды. ... Қырғыздардың саны көп болған, әйтпегенде Ресейді алаңдата алмас еді. 1634 жылы құрғақ жолмен және Енисей арқылы 1000 адам Красноярск түбіне келді, Төрт күн бойы қалаға шабуыл жасап, 120 адамнан тұратын қазақтар қиындықпен қорғанып, 12, одан басқа 4 жер аударылған адамдардан айырылды.

1704 жылы сол мерзімде Иус және Құдайкөл (Божье озеро) маңайында көшіп жүрген қырғыздарға қарсы Томскіден 768 адамды бастаған казак басшысы Цицурин аттандырылып, олардың арасында болған шайқаста 113 қырғыз бен татар өлтірілді, 237 ер және әйел соның ішінде Ресейге қарсы сатқындық саясаты үшін Томскіде өлтірілген қырғыз князы Кашка тұтқынға алынды. Осыдан кейін Енисейдің жоғары ағысындағы қырғыздар туралы естілмейтін болды.

... Алтырлықтар немесе Алтырлар қырғыз руларын құраған, олар да жоғарыда аталғандармен Енисей аңғарына кетті» [8, 10-11,12].

«Сибирский Вестник» журналындағы XIX ғасыр басындағы жарияланған жазбалардағы келтірілген осындай жекелеген мағлұматтар халқымыздың Ресейлік бодандыққа өту мерзіміндегі нақты тарихын жасаудағы қажетті дерек көздері болып табылатындығы белгілі.

Қорытынды.

«Сибирский вестник» журналының сандарында жарияланған мақалаларға талдау XIX ғасырға дейінгі қазақ қоғамындағы орын алған хан билігі мен қазақ қоғамындағы тағы да басқа қатынастар туралы мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

- XIX ғасырда қазақ қоғамында хандық биліктің лигитимділігінің екі жолы қалыптасты. Бірі хандық билікке халықтың таңдауы бойынша ие болу болса, екіншісі хандық билікке сыртқы күштердің қолдауымен ие болу болды. Лигитимділіктің бұл екі жолы бір-біріне қарсы болды деуге болады. Тек

қана Абылай ханның билік құрған кезінде ғана ол екі жақты легитимділікке ие болды. Дегенмен де Абылайхан дәстүрлі, өз халқының қолдауына ие болуды басты мақсаты көрді. Осы арқылы ол кең өкілеттілікке жетісті;

- Алайда оның да билігі шексіз болған жоқ және қазақ қоғамының салт-дәстүрлерімен шектеліп отырды. Хан билігі мен қазақ қоғамы өзара тығыз байланыста болды. оның бір айғағы-Хандер кеңесінің тұрақты қызмет атқаруымен айқындалады. Ел қорғау ісінде билер мен батырлар хандық биліктің тірегіне айнала білді;

- Сонымен қатар Хандар қоғамдағы тұрақтылық пен тәртіптің кепілі болды. Оған да «Жеті жарғы» заңдар жинағы анық кеміл бола алады;

- Хандық билік дәуірінде қайнар көзі түркілік дәуірден бастау алатын бүкіл түркі әлеміне белгілі болған халқымыздың салт-дәстүрі мен мәдениеті одан ары дамыды, шаруашылығы өркендей түсті.

Міне осылай, Хан билігі қазақ қоғамының дамуына айтарлықтай әсер етті. Ол қазақтарды біртұтас мемлекетке біріктіруде, олардың жерлері мен мүдделерін сыртқы жаулардан қорғауда маңызды рөл атқарды [9]. Хандар қазақ халқының мемлекеттік сана-сезімінің бір бөлігі болды. Мұны жоғарыда аталған «Сибирский вестник» журналында жарияланған ғылыми еңбектерден де анығынан білуге болады.

Ұсыныстар.

Жоғарыда аталғандарды саралай келе, төмендегідей ұсыныстар келтіруге болады:

- Қазақ халқының тарихындағы бұл тақырыпты зерттеуді тың тарихи жаңа деректер арқылы одан ара зерттей отыра, оның өз мерзімінде тиімді және қажетті орын алғандығын халықаралық деңгейде насихаттауға жетісу;

- Нәтижесінде еліміздің даму тарихының көрсетілген уақытына, соның ішіндегі хандардың қызметі мен орнын көрсететін терең тарихи және документальды еңбектер дайындап, оны басқа тілдерге жариялауды іске асыру.

Міне осындай және тағы да басқа нақты ісер атқарғанымызда Отан тарихының көрсетілген уақытын әлемдік деңгейде жариялауда қомақты жұмыстар атқарылды деп есептеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері / ред. С. Садырбайұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 230 б.

2. Шастина Т.П. Алтайские горы в описании путешественника Г.И. Спасского («Сибирский Вестник») // МНКО. 2011. №6-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/altayskie-gory-v-opisanii-puteshestviy-g-i-spasskogo-sibirskiy-vestnik> (дата обращения: 08.12.2023).

3. Пономарёва С.А. Научная деятельность Г.И. Спасского в Томской губернии (1804-1808 гг.) // Вестн. Том. гос. ун-та. 2015. №401. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-deyatelnost-g-i-spasskogo-v-tomskoy-gubernii-1804-1808-gg> (дата обращения: 08.12.2023).

4. Спасский Г. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды // Сибирский вестник, издаваемый Григорьем Спасским. 1820 год, Санкт-Петербург. Часть девятая. – С. 71-140.

5. Спасский Г. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды. Продолжение // Сибирский вестник, изд. Григорьем Спасским. 1820 год, Санкт-Петербург. Часть десятая. – С. 141-204.

6. Шангин Г. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в киргизской степи в 1816 году // Сибирский Вестник, изд. Григорьем Спасским, 1820 год, Санкт-Петербург. Часть девятая. – С. 71-88.

7. Шангин Г. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в киргизской степи в 1816 году. Продолжение // Сибирский Вестник, изд. Григорьем Спасским, 1820 год, Санкт-Петербург. Часть одиннадцатая. – С. 89-112.

8. Посольство из Тобольска к Бутухтухану Зюнгарскому в 1691 году (Заимствовано из рукописей Сибирской летописи Черепанова) // Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским, 1821 год. Санкт-Петербург. Часть пятнадцатая. – С. 1-14.

9. Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана: Астана Даму-21, 2006. – 256 с.

References:

1. Qazaq halkynyn makaldary men matelderi [Proverbs and sayings of the Kazakh people] / editor S. Sadyrbaiuly. – Алматы: Qazaq universiteti, 2012. – 230 s. [in Kazakh].

2. Shastina T.P. Altaiskie gori v opisani puteshestvii G.I. Spasskogo (“Sibirski vestnik”) [Altai Mountains in the description of G.I. Spassky's travels (Siberian Bulletin)] // MNKO. 2011. №6-2. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/altayskie-gory-v-opisanii-puteshestviy-g-i-spasskogo-sibirskiy-vestnik> (date of application: 08.11.2023). [in Russian].

3. Ponamareva S.A. *Nauchnaya deyatelnost' G.I. Spasskogo v Tomskoj gubernii (1804-1808 gg.)* [Scientific activity G.I. Spassky in Tomsk province (1804-1808)] // *Vestnik Tomsk. Gos. Universiteta*. 2015. №401. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnaya-deyatelnost-g-i-spasskogo-v-tomskoy-gubernii-1804-1808-gg> (date of application: 08.11.2023). [in Russian].

4. Spasskii G. *Kirgiz-kaisaki Bolshoi, Srednei i Maloi Ordy* [Kirghiz-Kaisaks of the Greater, Middle and Lesser Hordes] // *Sibirskij vestnik, izdavaemyj Grigor'em Spasskim*. 1820 god, Sankt-Peterburg. *Chast' devyataya*. – s. 71-140. [in Russian].

5. Spasskii G. *Kirgiz-kaisaki Bolshoi, Srednei i Maloi Ordy. Prodoljenie* [Kirghiz-Kaisaks of the Greater, Middle and Lesser Hordes. Continued] // *Sibirskij vestnik, izdavaemyj Grigor'em Spasskim*. 1820 god, Sankt-Peterburg. *Chast' desiataia*. – s. 141-204. [in Russian].

6. Shangin G. *Izvechenie iz opisaniya ekspedicii, byvshej v kirgizskoj stepi v 1816 godu* [Extract from the description of the expedition that took place in the Kyrgyz steppe in 1816] // *Sibirskij Vestnik, izd. Grigor'em Spasskim*, 1820 god, Sankt-Peterburg. *Chast' devyataya*. – S. 71-88. [in Russian].

7. Shangin G. *Izvechenie iz opisaniya ekspedicii, byvshej v kirgizskoj stepi v 1816 godu. Prodoljenie* [Extract from the description of the expedition that took place in the Kyrgyz steppe in 1816. Continued] // *Sibirskij Vestnik, izd. Grigor'em Spasskim*, 1820 god, Sankt-Peterburg. *Chast' odinadsataya*. – S. 89-112. [in Russian].

8. *Posol'stvo iz Tobol'ska k Butukhtuhanu Zyungarskomu v 1691 godu (Zaimstvovano iz rukopisej Sibirskoj letopisi Cherepanova)* [Embassy from Tobolsk to Butukhtukhan of Zungar in 1691 (Borrowed from the manuscripts of the Siberian Chronicle of Cherepanov)] // *Sibirskij Vestnik, izdavaemyj Grigor'em Spasskim*, 1821 god. Sankt-Peterburg. *Chast' pryatnadcataya*. – S. 1-14. [in Russian].

9. Sultanov T. *Podnyatyte na beloju koshmu. Hany kazahskih stepej* [Raised on a white koshma. Khans of the Kazakh steppes]. – Astana: Astana Damu-21, 2006. – 256 s. [in Russian].